

УДК 94(477)3.072 У-45 «XVII - XVIII»

Світлана Кагамлик

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПОЛЬСЬКІ ВПЛИВИ НА СТАНОВЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКОВНОЇ ЕЛІТИ РАННЬОМОДЕРНОГО ЧАСУ

У статті розглянуто польські впливи на формування та діяльність української православної церковної еліти ранньомодерного часу. Їх головними виявами було навчання у Києво-Могилянській академії та освітніх закладах Речі Посполитої, формування приватних книжкових колекцій із польськомовних та латиномовних творів та відображення західних впливів на літературній, передусім проповідницькій, творчості українських православних церковних письменників.

Ключові слова: Польські впливи, Українська православна церковна еліта, Річ Посполита, Києво-Могилянська академія.

Switłana Kagamlyk, Wpływy polskie na kształtowanie oraz działalność elity Ukraińskiego Kościoła Prawosławnego w okresie wczesnej nowoczesności

W artykule przedstawiono wpływy polskie na kształtowanie oraz działalność elity Ukraińskiego Kościoła Prawosławnego w okresie wczesnej nowoczesności. Podstawowymi ich przejawami były studia na Akademii Kijowsko-Mohylańskiej oraz uczelniach Rzeczypospolitej, kształtowanie prywatnych bibliotek na podstawie dzieł w języku polskim oraz łacińskim, również obecność wpływów zachodnich w literackiej, przede wszystkim karnodziejkiej twórczości ukraińskich pisarzy Kościoła Prawosławnego.

Słowa kluczowe: Polskie wpływy, elita Ukraińskiego Kościoła Prawosławnego, Rzeczpospolita, Academia Kijowsko-Mohylańska.

Kagamlyk Svetlana. Polish influence on the formation and activities of the Ukrainian Orthodox Church of the early modern times' elite.

The Polish influence on formation and activity of the Ukrainian Orthodox Church Elite of Early Modern time is investigated in the article. The main forms of this influence were represented by study in Kyiv-Mohyla Academy as well as in the educational institutions of Polish state, formation of private libraries included books in Polish and Latin languages and reflection of West influences on literary, first of all predicant work of the Ukrainian Orthodox Church Writers.

Keywords: Polish influence, Ukrainian Orthodox Church Elite, Polish state, Kyiv-Mohyla Academy.

Загальновідомо, що українська національна еліта в особі духовенства і шляхти ранньомодерного часу була тісно пов'язана з польською культурою. Значною мірою це було наслідком тривалого перебування українських земель у складі Речі Посполитої. Культурна орієнтація української шляхти на Польщу, на думку І. Шевченка, тривала до середини XVIII ст. [24, с. 129].

Даний період в історії України окремі дослідники визначають як «зустріч із Заходом» [22, с. 48], мотивуючи цим епоху відкритого входження Української Церкви і культури до європейського контексту. Ця належність безпосередньо пов'язана з історією Києво-Могилянської академії, у стінах якої відбувався процес формування тогочасної церковної і світської еліти. В останні десятиліття з'явилося чимало праць, які з використанням сучасних підходів і міждисциплінарних методик

розглядають виникнення та діяльність першого вищого навчального закладу в Україні як вияв і наслідок європейських трансформаційних процесів, специфіки вітчизняної культури як порубіжної між Сходом і Заходом [10; 19; 20; 21; 24].

У цьому контексті важливо з'ясувати сутність та основні форми впливів польської культури на становлення і творчу активність української православної ієрархії. Зокрема, це доцільно прослідкувати, враховуючи особливості Києво-Могилянської академії як навчального закладу європейського зразка, вдосконалення освітнього рівня майбутніх ієрархів в навчальних закладах Речі Посполитої, відображення польських впливів на читацьких інтересах і літературній творчості тогочасних українських церковних

Особливості Києво-Могилянської академії в європейському контексті

За стандартами тодішньої європейської освіти Академія була вищою загальноосвітньою школою гуманітарного спрямування. Схожість обох – європейської католицької і вітчизняної православної – моделей освіти виявлялася, зокрема, в організаційній структурі, системі навчального процесу з порядком проходження класів включно, програмі освіти, зорієнтованій на єзуїтську «Ratio Studiorum», та поєднанні її з релігійно-моральним вихованням.

Ще Петро Могила, створюючи лаврський «Гімназіум», який після злиття з Братською школою на Подолі дав початок Києво-Могилянській академії, заклав у її освітній процес європейське спрямування. Як і в єзуїтських колегіях вищого рівня, філософський клас Києво-Могилянської академії посідав проміжне місце між філологічними та богословським класами. Кожен з його учнів мав шестирічний досвід послідовного навчання у граматичних класах (фара, інфіма, граматика, синтаксис) і класах поезики та риторики. Після дворічного навчання у філософському класі, де поряд із філософією вивчалися математичні науки та поглиблювалося знання мов, бажаючі отримати повний курс навчання в Академії, мали пройти ще два (в окремі періоди чотири) роки навчання у богословському класі.

Основними формами вивчення філософії та богослов'я в Київській академії, так само як і в єзуїтських закладах, були успадковані від середньовічного шкільництва лекція і диспут. Під час диспуту професор зачитував певний уривок з класичного твору, який пропонувався одному спудеєві витлумачити, а іншим – виконати роль його опонентів. При цьому оцінювався і рівень володіння мовою (диспути відбувалися латиною), і рівень засвоєння матеріалу, і уміння виголосити текст згідно з правилами риторичного мистецтва.

Попри дискусії щодо значення схоластики в історії Києво-Могилянської академії як форми засвоєння навчальних предметів, сучасні дослідники довели, що це не якийсь «виключно осудний феномен, а необхідний етап розвитку теоретичного мислення, закономірна стадія розгортання європейської філософської думки... У схоластичному вишкелі професорів Києво-Могилянської академії справді можна бачити вагомий доказ європейськості КМА як освітнього й наукового осередку» [9, с. 76].

Характерною особливістю Академії, яка наближала її до європейських навчальних закладів, було наявність студентських братств – конгрегацій. До Великої студентської конгрегації (*Sodales maiores congregations*) імені Благовіщення Пресвятої Богородиці мали право вступати лише студенти філософського і богословського академічних класів - на відміну від Малої студентської конгрегації (*Sodales maiores congregations*), куди входили студенти нижчих класів. Метою конгрегацій було поглиблене вивчення основ християнської віри і релігійно-моральне виховання. На користь конгрегації збиралися членські внески і пожертви.

Однією з характерних ознак, притаманних Академії від її заснування, була багатомовність. Вже 1620 р., як свідчив на час свого перебування в Україні патріарх Феофан, заснована в 1615 р. Києво-Братська школа, була «школою наук еліно-слов'янського і латино-польського письма». Показово, що в Панегірику, який було піднесено імператриці Єлизаветі Петрівні під час відвідання нею в 1744 р. диспуту в Академії, спеціально підкреслювалося, що текст його надруковано «трьома діалектами – слов'янським, яко природним і в Європі преізобільнейшому, латинським, яко прочим в мистецтві розумування філософського славнішим, польським, яко Києву порубіжнім» [4, с. 33].

Особлива увага в Академії приділялася вивченню латини, володіння якою на той час було обов'язковою ознакою освіченого європейця. Вважалося, що після перших трьох років навчання студент мав уміти не лише читати й перекладати латинські тексти, а й володіти досконало латиною як розмовною мовою. Латина була не лише мовою викладання в середніх і старших класах, а й засобом спілкування у стінах Академії. Так, київський архієрей Рафаїл Заборовський в інструкції 1734 р. вимагав, щоб учні й наставники спілкувалися між собою лише латинською мовою [1, с. 104]. Користувалися нею і в приватному житті – у листуванні, при укладанні бібліотечних каталогів тощо.

Гідне місце посідала в Академії також польська мова, яка у XVII ст. в Україні була мовою не лише освіченої верстви, а й відігравала роль літературної мови. Як відзначав сучасний дослідник І. Лисий, латино-європейська модель освіти реалізувалась і через польську мову, яка використовувалась у Києво-Могилянській академії разом з латиною як мова викладання [9, с. 70].

На важливості вивчення обох мов – латині і польській – наголошував Я. Ісаєвич, стверджуючи, що «завдяки використанню латинської і польської мов у Києво-Могилянській академії ці мови перестали сприйматися як виключний атрибут католицько-протестантської освіченості. [...] Для православних діячів української культури польська мова відігравала досить довго роль, подібну до церковнослов'янської і латинської - обслуговування професійної культури, розрахованої на обмежене коло адептів «православно-латинської» освіченості. При всіх відмінностях щодо статусу кожної з мов, вживання церковнослов'янської, латинської, польської і навіть «простой» мов у писемності було виявом загальної закономірності розвитку літератур у донаціональний період» [6, с. 124].

Вищенаведені особливості Києво-Могилянської академії вказують на її відкритість до європейських, зокрема польських, впливів, котрі освічена молодь сприймала через призму власної культурної традиції.

Інтелектуальне вдосконалення майбутніх ієрархів у навчальних закладах Речі Посполитої

Засвоєння в Києво-Могилянській академії латинської мови і предметів, які вивчалися у тогочасних навчальних закладах Європи, відкривало бажаним освітнього вдосконалення студентам шляхи до загальноєвропейських джерел освіти. Ведення релігійної полеміки, в якій католицькі богослови використовували свої теоретичні засоби і логічні методи, змушувало православних до оволодіння рівноцінною зброєю.

Існувала узаконена практика прийому на навчання в європейські вищі навчальні заклади. Згідно з буллою папи Пія IV від 1565 р. були введені й закріплені конфесійні обмеження на вступ і навчання в західноєвропейських університетах. Тому, щоб потрапити на навчання до них, вихованці Київської академії були змушені ставати уніатами або католиками, а повернувшись на батьківщину – знову православними. Такий шлях пройшли Йоасаф Кроковський, Варлаам Ясинський, Стефан Яворський, Феофілакт Лопатинський, Феофан Прокопович та інші.

У цьому зв'язку тогочасний церковний письменник Димитрій Ростовський висловлювався так: «... хвалю добрый той нынешних времен обычай, что многие люди в инья государства ходят учения ради, из-за морей бо умудреннии возвращаются» [25, с. 296].

До середини XVII ст. майбутні українські архієреї в основному навчалися в найближчих до України вищих навчальних закладах Речі Посполитої – в Замойській академії і Ягеллонському університеті. Так, перший ієрарх новисвяченої 1620 р. київської ієрархії Іов Борецький після закінчення Львівської братської школи навчався у Краківському університеті. Петро Могила удосконалював свій освітній рівень в Замойській академії. Сильвестр Косов отримав початкову освіту у Віленській братській школі, згодом навчався у Люблінській єзуїтській колегії та Замойській академії. Стефан Яворський після навчання в Києво-Могилянському колегіумі вдосконалював свій освітній рівень в єзуїтських колегіях Любліна і Познані.

У цьому контексті показове висловлювання Єрусалимського патріарха Досифея, який ще 1686 р. відзначав активний вплив української церковної еліти на Захід з метою освітнього вдосконалення: «В той стране, глаголемая Казацкая земля, суть неции, иже в Риме и Польше от латинов научени и бяху архимандриты, игумены и прочитают неподобные мудрования в монастырях, и носят иезуитские ожерелья... Да будет повелено, дабы по смерти предреченных архимандритов и священников, уже от сих, иже ходят учиться в папешские места, архимандритов, игуменов и епископов не поставлять» [25, с. 41–42]. Як видно, патріарха турбували впливи західної вченості, які, на його думку, завдавали шкоди православ'ю.

Вплив польської книжності на читацькі інтереси і творчість української православної церковної еліти

Важливим чинником і виявом активної інтеграції української церковної еліти в загальноєвропейський культурний процес служив склад приватних книжкових зібрань українських архієреїв. Існують дані, які свідчать, що вже архієреї XVII ст.

широко послуговувалися латинськими і польськими виданнями. Так, значним зібранням латинських і польських книг володів Петро Могила, що засвідчує реєстр книг, придбаних ним у Варшаві й Кракові у 1632-1633 роках [6, с. 130].

Каталоги книг українських архієреїв XVIII ст. переконливо засвідчують, що попри наявність богослужбових книг слов'янською мовою, потрібних їм у священнослужінні та церковно-адміністративній діяльності, основну їх масу становили польсько-латиномовні книги переважно західноєвропейських і польських католицьких авторів.

Особливо потужними за кількістю латиномовних видань були зібрання ієрархів українського походження, які перебували на духовній службі в Росії. Зокрема, бібліотека одного з найвищих церковних сановників, віце-президента Синоду, архієпископа Новгородського і Великолуцького Феофана Прокоповича, яка нараховувала під кінець його життя понад три тисячі томів, за мовною ознакою була у переважній більшості латинською, оскільки книг іншими мовами було всього близько 140 [18, с. 373–417; 11, с. 257–265]. Другою за кількістю латиномовних видань книгозбірнею після зібрання Феофана Прокоповича була бібліотека архієпископа Тверського і Кашинського Феофілакта Лопатинського – у ній значилося 1416 книг, передусім латиномовні книги, у тому числі 50 книг польською мовою [11, с. 268–274]. Загалом бібліотека Феофілакта Лопатинського відображала його творчі зацікавлення та потреби як письменника і перекладача. У бібліотеці місцеблюстителя Московського патріаршого престолу, митрополита Рязанського і Муромського Стефана Яворського значилося 609 книг, з них 443 латиномовних і 75 польськомовних [13, с. 122].

Комплектація бібліотек часто пояснювалася місцем і обставинами несення духовної служби. Зокрема, Стефан Яворський почав формувати свою бібліотеку, ще навчаючись за кордоном. На одному з його творів – «*Mowca polski*» (Каліш, 1683) збереглася примітка «*ex libris Stephani Javorsci, indigni monachi, empties Posnaniae*» [13, с. 118–119].

Аналіз реєстрів книгозбірень української церковної еліти засвідчує, що значною мірою вони склалися з праць польських католицьких авторів. Серед них – книги з догматичного богослов'я, проповідницька література польських польських католицьких письменників і богословів Меффрета, Клеменса, Качинського, Млодзяновського та ін. Присутність у каталогах українських архієреїв значної кількості видань польського походження відображала творчі зацікавлення та потреби їх власників, зокрема як письменників та перекладачів.

Навчання у Києво-Могилянській академії та європейських навчальних закладах, формування багатих книжкових колекцій з творів західних авторів сприяло переорієнтації українських мислителів на новий тип світогляду, дозволяло їм у своїй культурно-просвітницькій діяльності опиратися не лише на твори отців Церкви, а й використовувати наукові світові досягнення.

В Україні польські впливи, які позначилися на діяльності і творчості української еліти, безпосередньо пов'язані з реформами Петра Могили. Створення ним польського відділу Києво-Печерської друкарні, де друкувалися книги польською і латинською мовами, як і введення цих мов до навчального процесу в Лаврській школі 1631 р. і Київському колегіумові, видання церковнослужбової літератури за західним зраз-

ком, мало на меті декілька завдань. По-перше, польський відділ мав задовольнити потреби Православної Церкви в умовах наростаючого впливу католицизму та унії, і протидіяти тенденції переходу місцевої шляхти в інше віросповідання. Для цього потрібно було не тільки підняти на відповідний рівень православну богословську думку, але й засвоїти основні ідеологічні постулати своїх противників. По-друге, латино-польське книговидання відповідало вимогам часу і мало сприяти залученню до загальноєвропейського культурного процесу. При цьому вживання латинської мови, як мови загальноєвропейського спілкування, не сприймалося лаврськими вченими як виключний атрибут католицько - уніатської освіченості. Обстоюючи потребу латинської мови для українців, Сильвестр Косов у своєму творі «Exegesis» 1645 р. писав: «Перша причина, чому нашому народові потрібна латинська наука, є та, щоб нашої Руси не називали дурною Руссю» [2, с. 191]. По-третє, видання книг іноземними мовами у відповідності з планами Петра Могили мало надати друкарні міжнародного авторитету і сприяти широкому поширенню лаврських видань далеко поза межами України, а також серед представників інших віросповідань.

За дорученням Петра Могили, з кола діячів керованого ним Печерського гуртка виходить низка дуже важливих польськомовних праць - «Patericon» Сильвестра Косова (1635), «Teratourgema» Афанасія Кальнофойського (1638) і «Parergon» Іларіона Денисовича (1638). Ці твори мали на меті довести святість руських (українських) святих супроти тверджень деяких католицьких авторів, які висловлювали сумніви щодо їх святості. Якщо в польськомовному Патериконі Сильвестра Косова мова йшла про подвиги святих, здійснених ними в житті, то «Тературги-ма» Кальнофойського оповідала про чудеса, які творилися на той час у Печерському монастирі від мощей цих святих.

Популяризації українського богослужбового чину мав сприяти і виданий у Лаврі 1645 р. з метою відмежуватися від позначеного кальвіністськими впливами Катехісису Константинопольського патріарха Кирила Лукаріса польськомовний Катехісис Петра Могили й Ісайї Трофимовича-Козловського «Zebranie krotkiey nauki o articulach wiary prawoslawno katolickiey» («Малий катехісис»). За визначенням М. Корзо, цей твір у його повній і скороченій версії (руською мовою) був найбільш «латинізованим» з усіх українсько-білоруських катехісисів XVII ст. [8, с. 559]. У передмові до українського видання Петро Могила так аргументував необхідність друку попереднього видання польською мовою: «Для певных и поважных причин, Чителнику ласкавый, а немей для тоеи: абы уста невстыдливых помовцов загамованы были. Которые будучи непрятелми головными Ц[е]ркви Всиходней, Діалектом Полским, смели и важилися разными герезіями Ц[е]рковъ Православнокафолическую мажучи, свету огижати. Абы таким же Діалектом (гды правдивое вызнане Ц[е]ркве читати будут) зражены и поганбены, вечно зоставали» [3, Приложения. – с. 359]. Отже, дане видання покликане було опонувати противникам українського православ'я їхньою ж мовою і таким чином піднімати його авторитет в Європі.

Звеличення Києва і його святинь звучало у польсько- та латиномовних панегіриках студентів Києво-Могилянської академії на честь Петра Могили: «Mnemosyne sławy», де заснований Могилою Колегіум порівнюється з Парнасом, а Київ ставиться на рівні з Константинополем, та «Sol post occasum oriens...» Йосифа Калимона, з

нагоди відвідин Петром Могилою Києво-Могилянського колегіуму у 1641 р., у якому Петро Могила порівнюється з сонцем, визнаним усім православним Сходом.

Окремо можна назвати низку панегіриків Стефана Яворського кінця XVII ст. – «Hercules post Atlantem infracto virtutum robore honorarim pondus sustinens» (Чернігів, 1684), «Arctos et antarctos caeli rossiaci» (1690) і «Pelnia xiezycsa w kleynocie swiesacego z trzech luminarzow Barlaamow...» (1691), виданих на честь Київського митрополита Варлаама Ясинського, і «Echo glosu wolajacego na puszczy» (1689) – на честь гетьмана Івана Мазепи [12, с. 709 – 713].

Слід відзначити, що польська література відіграла суттєву посередницьку роль в ознайомленні українців з творами поетів і письменників італійського Відродження. Чимало з них ставали відомими їм спочатку в польському перекладі. Так, у лекційних курсах, прочитаних у Київській академії, окремі новели з «Декамерона» використовувалися у польському перекладі Яроша Морштина з латинської версії Леонардо Бруні, а «Визволений Єрусалим» цитувався у перекладі Петра Кохановського [14, с. 46].

Польські впливи особливо позначилися на українському проповідництві: з 30-х рр. до кінця XVII ст. у ньому стають переважаючими проповіді «латино-польського типу», представлені визначними літературними і церковно-політичними діячами Петром Могилою, Варлаамом Ясинським, Лазарем Барановичем, Стефаном Яворським та ін. Вони відрізнялися побудовою за католицькими взірцями, а також особливостями у стилі і зовнішніх засобах викладу, які найбільш досконало представив Іоанікій Галятовський у своєму головному творі «Наука албо Способ зложеня казанья».

Яскраво позначені польсько-католицькими впливами проповіді київського періоду Стефана Яворського – майбутнього місцеблустителя патріаршого престолу, митрополита Рязанського і Муромського. Першу свою проповідь під назвою «Пісня пісень Соломона» він виголосив на весіллі племінника гетьмана Івана Мазепи, ніжинського полковника Івана Обідовського, вміло використавши принципи ораторської майстерності, засвоєні у вищих навчальних закладах Європи. З ініціативи гетьмана вона була видана 1698 року в Чернігівській друкарні під назвою «Виноград Христов». На думку М.Петрова, характер проповідей Яворського сформувався саме під впливом відомого польського проповідника єзуїта Фоми Млодзяновського, котрий, за словами сучасників, «обладал таким нежним благочестием, что каждую написанную им проповедь, прежде произношения, обливал непрестанными слезами» [15, с. 104]. Однак особливий колорит і ефектна форма подачі вирізняли проповіді Стефана Яворського на фоні більшості українських гомілетичних творів, компілятивних за характером.

Проповідницьку діяльність Київського митрополита Варлаама Ясинського характеризує гомілетичний збірник другої половини XVII ст., який містить понад 50 проповідей і матеріали до них, викладені староукраїнською, а також польсько-латинською мовою, зокрема витяги з проповідей польських єзуїтських проповідників Фоми Млодзяновського і Павла Качинського [5; 16].

Важливим свідченням польських впливів на творчість української еліти стали дві поетичні збірки Лазаря Барановича, надруковані у Києво-Печер-

ській друкарні, - «Zywoty świętych» (1670) і «Lutnia Apollinowa» (1671). Підготовка цих та інших творів стала предметом жвавого листування архієрея з вищим київським духовенством [17].

Показово, що католицькі запозичення в навчальному процесі і творах учених Києво-Могилянської академії дали підставу окремим єзуїтам вважати Києво-братський монастир, де розміщувався навчальний заклад, уніатським. Так, московський єзуїт Еміліан в листі від 1699 р. щодо цього зазначав: «Много есть монахов униатов, или близких к Унии, еще больше таких, что имеют наилучшее мнение о нас... В Киеве есть целый монастырь из одних униатов, — *Quoniaeunum totum monasterium est unitorum*» [23, с. 76].

Водночас Зенон Когут, вказуючи на звернення української православної еліти до певних західних інтелектуальних і політичних поглядів та практик, зокрема до деяких ідей і теоретичних засад Контрреформації, вказував, що ці засади були потрібні духовництву як для реформування і вдосконалення власної церкви, так і для протидії наступові католицизму: «У своїх змаганнях з католицькою Польщею український клір спромігся використати окремі інтелектуальні знаряддя католицької Контрреформації для оборони традиційного православ'я. Збагачене таким чином українсько-православне культурне середовище значно вплинуло на Московію, спричинивши там церковні реформи, що в свою чергу зумовили розкол.» [7, с. 28].

Отже, польські впливи суттєво позначилися на формуванні та діяльності української православної церковної еліти ранньомодерного часу. Цьому, насамперед, сприяло навчання майбутніх ієрархів у Києво-Могилянській академії, зорієнтованій на єзуїтські католицькі моделі, та вдосконалення їх освітнього рівня в навчальних закладах Речі Посполитої. Як наслідок, польські впливи знайшли яскраве відображення на читацьких інтересах і літературній, передусім проповідницькій, творчості тогочасних українських православних церковних письменників. Особливу роль у цьому контексті відіграли видані Києво-Печерською друкарнею польськомовні твори, які піднімали авторитет українського православ'я і сприяли залученню вітчизняних надбань до загальноєвропейського культурного процесу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем Академиею. — К., 1856. — Ч. II. — 566 с.
2. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви / Іван Власовський. — Репринтне видання у 4 т. — К.: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 1988. — Т.2. — 398 с.
3. Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники / Степан Голубев. — К., 1898. — Т.2. — К., 1898. — 498 с.
4. Горський В. Європейська академічна традиція в Києво-Могилянській академії / Вілен Горський // Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській академії: європейський контекст / Редкол. В.С. Горський та ін. — К.: Вид. дім «КМ Академія», 2002. — С. 8–38.
5. Інститут рукопису НБУВ. — Ф. 307. — № 477.
6. Ісаєвич Я. Освітній рух в Україні: східна традиція і західні впливи / Ярослав Ісаєвич // Україна XVII ст. між Заходом та Сходом Європи. Матеріали 1-го українсько-італійського симпозіуму 13 – 16 вересня 1994 р. — Київ- Венеція, 1994. — С. 114–132.

7. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760 – 1830 / Зенон Когут. — К.: Основи, 1996. — 317 с.
8. Корзо М. Украинская и белорусская катехетическая традиция конца XVI — XVIII вв.: становление, эволюция и проблема заимствований / Маргарита Корзо. — М.: «Канон» РООИ «Реабилитация», 2007. — 672 с.
9. Лисий І. Європейськість Києво-Могилянської академії та її філософії: польська призма бачення / Іван Лисий // Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській академії: європейський контекст. — С. 67–76.
10. Лужницький Г. Українська Церква між Сходом і Заходом / Григор Лужницький. — Львів: Свічадо, 2008. — 750 с.
11. Луппов С. Книга в России в послепетровское время 1725–1740 / Сергей Луппов. — Л.: Наука, 1976. — 380 с.
12. Максимович М. О панегириках Стефана Яворского и о времени его префектства / Михаил Максимович // Собрание сочинений М.А. Максимовича. — Т. 3. — С.709 — 713.
13. Маслов С. Библиотека Стефана Яворского / Сергей Маслов. — К., 1914. — С. 118–119.
14. Нічик В. Києво-Могилянська академія і німецька культура / Валерія Нічик. — К.: Український Центр духовної культури, 2001. — 252 с.
15. Петров Н. Из истории гомилетики в старой Киевской Академии / Николай Петров // Труды Киевской духовной академии. — 1866. — №1. — С. 86–124.
16. Петров Н. Новооткрытый киевский проповедник второй половины XVII века / Николай Петров // Труды Киевской духовной академии. — 1892. — №5. — С.93–126;
17. Письма пресвященного Лазаря Барановича. Издание второе. — Чернигов, 1865. — 364 с.
18. Прокопович Ф. Філософські твори у трьох томах / Феофан Прокопович. — Т. 3. — К., 1981. — 524 с.
19. Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській академії: європейський контекст / Редкол. В.С. Горський та ін. — К.: Вид. дім «КМ Академія», 2002. — 310 с.
20. Схід-Захід: історико-культурологічний збірник. — Вип. 7: Університети та нації в Російській імперії. — Харків- Київ, 2005. — 304 с.
21. Україна XVII ст. між Заходом та Сходом Європи. Матеріали 1-го українсько-італійського симпозіуму 13 – 16 вересня 1994 р. — Київ- Венеція, 1996. — 600 с.
22. Флоровский Г. Встреча с Западом / Георгий Флоровский // Флоровский Г. Пути русского богословия. — С. 48–81.
23. Флоровский Г. Пути русского богословия / Георгий Флоровский. — М.: Институт русской цивилизации, 2009. — 848 с.
24. Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII ст. / Ігор Шевченко. — Львів: Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 1996. — 250 с.
25. Шляпкин И. Димитрий Ростовский и его время (1651 – 1709) / Илья Шляпкин. — СПб., 1891. — 581 с.